

טבע וארץ

דו-ירחון לטבע ולידיעת הארץ
בטאון החברה להגנת הטבע

ISSN 0563-2153
ינואר-פברואר 1982

כרך כ"ד חוברת 2
בשלו-טבת תשמ"ב

עמוד

50	איתן גולדיזון: טוילים בנגב במציאות החדשה	כרך כ"ד חוברת 2
51	עוזיה אלון: מצפה – שבוע שמירת הטבע – בן ט"ז	בשלו-טבת תשמ"ב
52	אבייה רבינוביץ': שריפה – מכשיר לניהול טבע ושימורו או אסקן לטבע?	תוכן
55	דן אהרנסון ורות קרכק: שוננת היידן	
58	חויט מיכלסון: גבעת עדן – טרסה פליסטוקנית החולכת ונעלמת	
60	מאיר שאוआט: בסינה מחדדת – עמה "ינחר", נמצא באיזור אילית	
64	חנן נCKER המלך הורדוס?	
65	חנן אשלי ויואל בזינון: הורדין האחרת וCKER הורדוס	
68	אהוד נצר: האם עוננות חיות מקומם קברו של הורדוס בפני פתרונה?	
72	מייכאל עוזרמן: החמאם שששם	
76	אריה רובנס: בית מייכאל הפלרין בנס-צינה – פינה היסטורית שחלה מהעולם	
77	אביגורור סלטון: בעלי כלבים – הווזרו בבלבוכם!!! המדרורים:	
79	מנדרף הספרדים: בני פרנקל על מפת סקר דליה: יואב בר-אל על אטלס חיפפה והכרכמל; שדור על קרדום; א.ש. על מחשבות: יוסי לשט על ספרות דורותים	
82	מכתביהם לעריכה: יהודית דגן על סקר שפלת יהודה; יהודית צו על צבא נפוליאון נערן; דוד וול על עפצים; צבי אילן על אבני מיל בדרכו ליריחו מה חדש בטבע?	
84	עמיחי החידש (רטיטס) – אכינעם דניין ואבי שמייעץ	
87	חצויות וואלוגיות – ג'ורא אילני תנומות בזקילה	
93	התוביל להזיהות	
94	הרשאות החברה להגנת הטבע	
95	זרויות רשות שמורות הטבע	

"Teva va-Aretz", Bi-monthly journal of the Society for the Protection of Nature in Israel (S.P.N.I.), 4 Hashfela St., Tel-Aviv 66186
Editor: J. Shadur, Vol. 24 No. 2 (Jan-Feb.) 1982

מועצה המערצת:
צבי אילן, עוזיה אלון, אבראהם ארבל, גבריאל הורוביץ, יהוי דה זיו, מיכה לבנה, עיי פז, לב פישלzon, ורדה קפלן, יהודה רות, יעקב שורה.

העורך: יוסף שדרה.
עורצת המערכת: ורדה בוני- يوسف.

כל הזכויות שמורות לטבע
וארץ בחסות החברה להגנת
הטבע. מיסודה של ספרית
"השדרה", ובחתמתה החקלא
הקיים לישראל.

כתובת המנהלה:
רחוב השפה 4, תל-אביב
66183. טל. 335063
כתובת המערצת:
הלו המלכה 20, ת.ר. 930,
ירושלים 91008. טל. 249568.

סדר ועיכוד: מפעלי דפוס
"כתר" ירושלים. עטיפה: דפוס
אופסט א.ב. תל-אביב בע"מ.

דמי חברות לשנת החברה
להגנת הטבע. כולל חחימה על
טבע וארץ. 50 שקל. לחילוף/
תלמוד: 125 שקל. מודעות
לטבע וארץ לתמוך הטילים
והנירע: עמוד שלט – 5.6.000;
חייב עמוד – 3.000 ש"י; רבע
עמך – 2.000 ש"י. הדמנת
מורשת ובירורים – במחלקות
המנויות.

היכן נקבע המלך הורדוס?

עין מודוקד במלחותה היהודית ובקדמוניות היהודית של יוסף בני-מתתיהו. מלמר על אפשרות קיומם של שני מקומות בשם "הורדון". המאמרים שלහן עומדים על הימול להשתמע מכך לגבי מייקומו של קבר הורדוס המלך.

במלחמות היהודים א', כ'א, ז' (הרגס שמחוני), מתאר יוסף בני-מתתיהו את פעולי הבניה של הורדוס, ובין השדר הוא כתוב:

...וכאשר עשה הורדוס זכר עילך לקרובי ולאוהבי, לא זולל נם בזוכר עצמו. על כן בנה מבצר בהר הפונה אל ארץ עבר וקרא לו הורדין על שמו. ואף הרמה העשויה ביר אדרט, במרחק שישים ריש מירושלים, אשר דמתה לה כנראה שדר, נס לה קרא הורדוס בשפט זה.

לאור הידוש לנו היזם על אחר הורדין לצד חקיע, ייחכן שהכוונה היא להורדון התתית ולמכצר שבלאש ההר. אך תוקים כה. קלין. ג'. צפירר ואחריהם פירשו שהורדוס אמור בנה שני מבקרים בשם הורדון – האחד במרחק 60 ריש מירושלים, והורדון שני שנבנה "מלול ערבית".

בתיאור מותו של הורדוס מסופר שהמלך מת באדרמו שבירוחם, ושהובל לקבורה בהורדון. בתרגום שמחוני של מלחמות היהודים א', ל'ג, ט' כתוב:

...גופת המלך והובלה שכובעים ריש עד הגיעה אל הורדון ושם נקברה פגשות הפת.

شمוחוני מביא גרסה נוספת (בהערה 8, שם):

...גופת המלך הובלה למאות ריש עד הגיעה אל הורדון. ושם נקברה כמנזר המת. ואילו בקדמוניות היהודים יי', ח', ג', בתרוגום שליט. אנו קוראים:

...הם חלבו שמונה ריש להורדון שכן בפקודתו של הורדוס שס הייתה קבורתו ...

הבנייה הטקסטיות האלה ואיתור מקוטק בקברתו של הורדוס על-פי המקורות הכתובים, תלויות אפוא בטחון שלוש בזירות סחותומיות: מה משחמע מהמליט "ארץ ערבי"? ומה זה ריש (ו/או סטדייה)? ומה היה מסלול תהליכי הקבורה?

על פתרון הבעיה מקשות גם איזהთאמות בעין מרחקים אלה בכתבייה, ובתרוגומים הבאים של מלחמות היהודים ושל קדמוניות היהודים. כך מופיע המרחק להורדון לעחים 8 סטדיות, 60 ריש, 20 סטדיות, 200 סטדיות, ולא ברור אם אלה מתייחסים למרחק ירושלים-הורדון, יריחו-הורדון,

יריחו-ירושלים-הורדון, ולאיו הורדון הכוונה. אם אמם הוו שני מקומות בשם זה. על-יסמך ההנחה שהוא שני הורדונים. ומשמעות ההלויה של הורדוס עבר מרחק של כ-8 ריש (או סטדיות) מיריחו להורדון אשר "אל מיל ערבי" – מציעים חנן אשל וויאל בז'ינז לחפש את קברו של הורדוס בקרבת יריחו. ד"ר אהוד נצר מביא מנשיאות הרחוב כחוקר וכחופר באתרים ההרודיאניים הנוגעים לעניין. תודתנו נתונה גם לד"ר זאב משל שהעיר העתיקה לנוosa.

הורדון תחתית
המבנה המכומנתני על
רכע בריכת המים
הגוזלה.
(צילום: זאב רדמן)

הרודיון האחראית וקבר הורדוס

חנן אשל וויאל ברננו

כמו כן. מובאות שם הצעה לגורשה נוספת — מהתיים ריס, בלויי ההשערה שזהו המרחק שבין יריחו להרודיון, דרכן ירושלים. הנימוק למסע כזה הוא, אכן, הרצון להבהיר את מיעת המלך בירושלים, לכבודו של המת. אבל מתרבר, כי בתיאור המקביל בקדמוניות היהודים, בסיסות תיאור ההלויה נאמר: "זהם הלכו שמונה ריס להרודיון שכן בפקודתו של הורדוס שם היתה קבורהתו" (קדמוניות היהודים י"ג, ח', ג').

כל כתבי היד ביונニア כוחבים: שמונה סטדיות, אין שום כתבייד של קדמוניות היהודים שנדרס אחרת. לעומת זאת, כתבייד של מלחמות מביראים שתי גרסאות למרחק הרודיון מיריחו — 70 או 200 סטדיות. מצוירים שישנה כתבייד ביונニア של קדמוניות היהודים, אבל אין כתבייד ביונニア של מלחמות. כל כתבייד כתובים לשנית, ככלומר בסוגרים.

הנוסח היווני נתגלה בכתבייד שאברו, עד שהודפס בבאול, לראשונה בשנת 1544. במהדורות זו נ��ב 200 סטדיות למרחק הלויה. ב-1887 יצא לאור נספח מדעי (של נינה), על סמן השוואות בין נוסח באול לבין כתבי היד הלטוניים¹, והוא תיכון את המרחק ל-70 סטדיות, מספר שקרוב יותר למרחק המדויק בין ירושלים להרודיון בלבד חקוע — 60 סטדיות.

מכל מקום, אין מחלוקת לגבי גרסת 8 הסטדיות של קדמוניות היהודים, בעוד שהגרסאות המביאות 70 סטדיות, גםן 200, מוטלות בספק. כיוון שאין

השנתנה ממקום למקום: סדרה אטונאייט — 164, פ' באלאסנדורי — 185, פ' באוליפיה — 192, פ' באסיה הקטנה — 210, פ' מהירודוטוס (149) עלתה שערר של 400 אמת, ועוד 210 מ' בקרוב. לפיכך, 8 סטדיות הן לכל הפחות האמורית בין תל אלעקה לארכוניה היוו 1,200, 1 מ'. המרחק בששת הוא, לפיכך, כ-1.5 ק"מ, והוא מתאים ל-8 סטדיות.

ונראת אנציקלופדיית עביה, ערך "אצטדיון".² במספר מקומות כתוב יוסוף בן-יוסטתו שהרודיון לירושלים הוא 60 ריס (מלחמות א', י"ג, ט; ו' עזרא ט. ד), ובשם מקום לא נס ריס.

4. על כתבי היד השונים של מלחמות קדמוניות היהודים, ראה הקשה להזאתה המדעית של כתבי יוסוף בן-יוסטתו, שצאה באוכספורד ב-1921 על ידי J. Thackeray H.S.T. קדמוניות היהודים, עמ' XIX-XVII. מלחמות, עמ' XXIX-XXVII.

מספר שאלות סביבה הרודיון וקובחו של הורדוס נותרו עדרין פתוחות. קבר הורדוס טרם נמצא, הרודיון אחורה לא אחרת. אלו ממצאים לטפל בשאלות אלה מזווית חדשה, דרך שיפול מהודק במקורות הכתובים, מהם אפשר להסיק شيئا שני מקומות בשם הרודיון, ולא אחד.

וכך כותב קלין בארץ יהודה עט' 88: לכבודו עצמו בנה (הורדוס) שני מבקרים בשם הרודיון. האחד 60 ריס מירושלים... (וממשן בתיאורו האתגר) ואחריך: הרודיון האחורה נכתה "גדר ערבה", כפי שהוא יוסט. על פי זה אפשר לחשב שזו נכתה אם על הגבול הדרומי של יהודה בסביבות ים המלח, מפני שפעמים נקרה גם הסביבה ההייא בשם ערבה, או אולי בטוכרון במורחה עבר הירדן. כי שם היה עיקר "ערבה", ושם נמצאים שרידים שונים מבני הורדוס.³

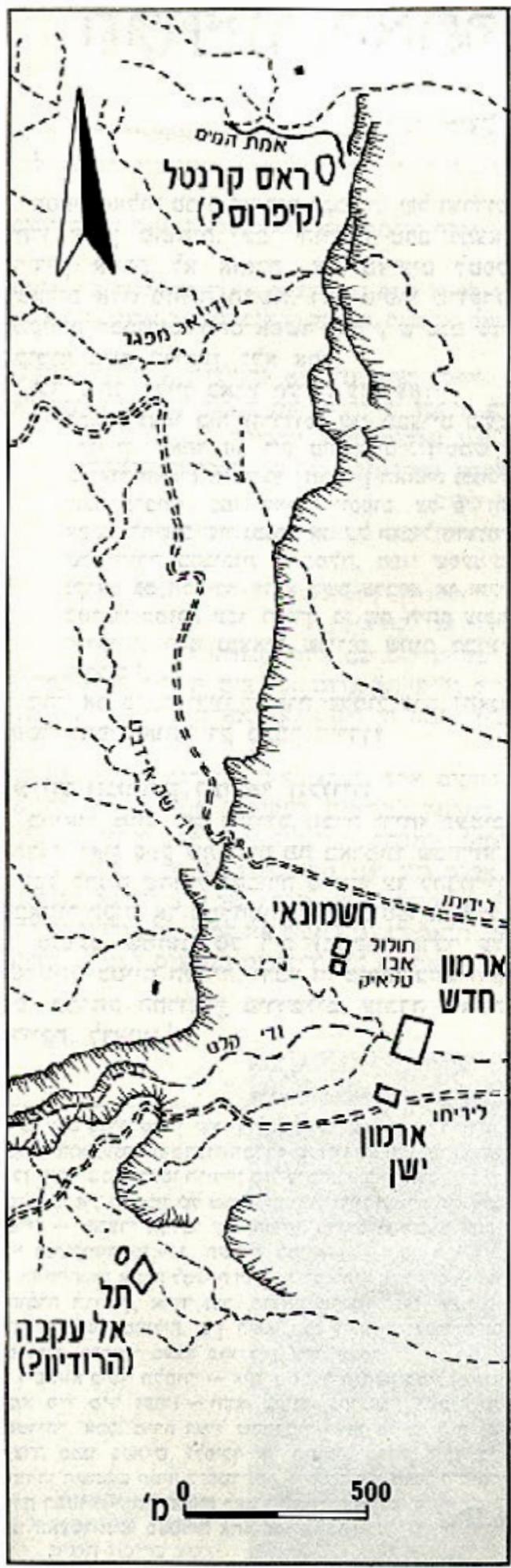
מיין, אם כן, הרודיון האחורה של מול ערב, והאם אפשר לחפש אותה רק בעבר הירוני?

בעיית המרחק ותוווי הלויה
בתיאור מותו של הורדוס נזכרת ייחודה פעמים אחרות. ואין ספק שהורדוס מת בארמנונו שביריחו מוקבל להניח שהוביל לקבורה מיריחו עד להרודיון שבאזור הקൊע. אך במלחמות היהודים ספר א', ל'ג, ט, מתרגם שמחוני 70 ריס (המקור מדבר על סטדיות)² כטווח הלויה, ודבר זה מוסבר בהערה 8 שם. למרחק ההרודיון מירושלים, עוכדה שאינה מדויקת, לדעתנו.³

1. גם יורם צפיר מציין, שצורך להפריד בין שני מכעריו הרודוניים, ובאשר הוא מונה את מכעריו המרבי שעדרין לא זהה, הוא כותב: "צורך בפער נספח שששו הרודוניים מיל ערבה, בגרה בעבר הירדן. לפיה שעה אין סימוכין של ממש ללוח היוני הורדוני המזרחי" (ירום צפיר — "מכעריו המכרי של יהודה" קדמוניות, רבעון לתוך א"י ועתיקותה 30-31, תשלה"ה עט' 44).

בהתיחסות אחרת לבניית הורדון דמורתה אצל ד"ר א. נמר בתוכרת הרודין, האחד נמר, הוצאת אריאל 1980, עמ' ג' כהערה — שם מועלית, בין השאר, גם האפשרות של טעות ספורותית, ומורבר בכך בחודוון אחת בלבד.

2. ריס הוא ביטוי תלמודי — אחד משבעה ומאה במל' (משווה ימיא פ"ז פ"ד ופ"ז) — וזהו אפשר מטרופה העברי של סטדיות. אבל, טירת המיל שבחולמו שונה מן המיל ההורמי וקדזה ממנו בשליש. ולפיכך אין ההגנות מודיעק. יוסוף בן-יוסטתו השחש המשמיד ב'סטדיות'. ורק שתחני תרגם ל'יריס', מידת הסטדייה היתה הבסיס לאורך מסלולי המירון בירין, ולפיה נבנו האצטדיונים. בסטדייה אחד 600 או 600 ראל, ומהר הרגל

ארמאנות הורדוס באיזור יריחו – חצעת זיהוי חדשה

אליה מוחקים מודרניים. עוד יש לזכור, שהיקוני הנרסאות של 70 ו-200 סטדיות מיסדים על ניסיון של התאמה להינוי של המציאות הידועה – מיקום הרודיאן שליד תקוע. קשה להניח שמשהו ינסה "לתקן" ל-8 סטריות, בפרט כשל כתבייה של קדמוניות היהודים רובייטים שפה אחת.

זיהוי ארמאנות הורדוס באיזור יריחו

לפיכך אנו מציעים את הרעיון הבא: הורדין השנויות היא הורדון של קבר הורדוס, להבדיל מהרודיאן שליד תקוע, והיא רוחקה מיריחו 8 סטדיות. ככלומר כ-1.5 קילומטרים בלבד.

המפרק בין ארמאנות יריחו לבין תל אלעקבה מתאים בודוק לתיאור המובא בקדמוניות היהודים, כ-1.5 קילומטרים, והאתר יושב על הרכך (ירושלים-יריחו-עבר הירדן). זיהוי חל אלעקבה כהורודון מעודד את השאלה דען הוא קיפרוס (המזוהה כתה בתל אלעקבה). נפנה למבחן השני החולש על יריחו, הלא הוא ראש קרנטל.

בעבודתו של זאב משל זזהה חל אלעקבה בקייפוסו, ובראש קרנטל דאה זאב משל אמר דוקן⁵, השאלה מדויק לא מוכיח יוסף בן-מתתיהו את דוקינגן בהקשר להתקופה ההרודיאנית. נשארה פתוחה.

וכך כותב זאב משל:

כל מבצרי המדבר החשמונאים שוקמו או נבנו מחרש על ידי הורדוס. התקורת היחסוטורים מספרים לנו על מבצר הורדיאני אחד בלבד באיזור יריחו – קיפורות אם מזהים את ליפروس בתל אלעקבה, האם יש להסיק כי המבצר החשמונאי בראש קרנטל לא שוקם ע"י הורדוס? סמצע החרסים כאן סותר הנחה זו. רוב התקרים הנלקטים ונדים יותר הורדיאנים מאשר השמנונאים, אך בשורדים הבנויים שיב אין להזכיר מה שין לאלה ומה לזה. יש להניח שמכזר משילה זה שוקם אף הוא על ידי הורדוס, ולשאלה מודיעו אינו נזכר במקורות אין עדרין חשובה. (זאב משל, מבצרי יריחו, סלעית א-ר. יוני 72)⁶

בדיקת המקורות תראה, שבכל מקום בו מתאר יוסף בן-מתתיהו את דגון, הוא משתמש במطبع הלשון – "ממעל ליריחו": "...ותלמי מיהר לבrho אל אחת המצדות ממעל ליריחו הנקראת בשם דגון" (מלחמות א' ב: ג), או "...ותלמי נסוג לאחר המבקרים ממעל ליריחו הקורי בגון" (קדמוניות היהודים י'ג ח: א).

5. זאב משל, המבקרים השולטים על יריחו ויזהו, יריחו, יד יצחק בני-עצי 1978, עמ' 15–25. שם ביבליוגרפיה לגבי החקרים שטיפולו בנושא לפני.

6. זאב משל אמר שיפור באנונימי (בעיט). השם "דגון" המופיע בכתביו יוסף בן-מתתיהו הוא השם ההרודיאני, בינויד ל- "דיק". השם שmorph שmorph בחשמונאים א', והוא השם החשמונאי, אך אין בעצמו שאין ראה לכך.

הוורוך פתווחה להשערה שהארמן היישן נבנה על־ידי הורדוס ביריחו, לפני בניית הארמן החדש (משני צדי ואדי קלט).

הורדוס הוצרך לבנות ארמן זהה, נסף לארמן החשמונאי, שכן לא יכול היה לנשל את המשפחה החשמונאית מהארמן הצפוני, בחנאים ששרדו אז. בתייאור הטבעה אריסטובולוס (קדמוניות היהודים ט'ו, ג: ג) מסופר שאכלסנדורה, אם פריס החשמונאית, אידתה את המומנאים. דבר זה מובן לאור יחסיו הידידות של אלכסנדרה עם קליאופטרה¹⁰, שקיבלה את איזור יריחו מאנטונינוס (מלחמות א', ייט, א). (ולכן הורדוס, למרות שכבר מלך, הינו רק אוරח של אלכסנדרה).

הורדוס אمنש חכר את המקום מהמלכה המצרית (קדמוניות היהודים ט'ו, ד; ב-ה), אך לבנות ארמן בשטח החכירה לא יכול, שכן נדחק ובנה את הארמן היישן מזרום לוואדי קלט, איזור שעד אז לא היה השקה¹¹. וכנראה שלא היה כולל בשטח שהוחכר לקליאופטרה.

בשטח שמדרום לוואדי קלט, נחשף ארמן על־ידי פריצ'רד ב-1950 (אמנם הלה חשב שמדרומו בגימנסיון, אך גדרון פרטער ואחד נוצר הוכיחו שמדובר בארמן¹²). גם אהוד נוצר ייחס את הארמן הזה להקשר הזה, וכן הוא כותב:

מרקם אנטוניוס נתן את הנדרתי הפוריה כנחתת לדירותו קליאופטרה מכלת מצרים. הורדוס אשר בקדמיון החשמונאים בודאי הכיר בחשיבותו הכלכלית העצומה של האיזור, חזר וחכר את הבקעה מזריה של קליאופטרה, מעשה אשר בוודאי אפשר לו להמשיך ולכתח את הבקעה. לשלב זה יש לשין, לדעתנו — כחלק מ妣וחה השטח שהוא מזרום לוואדי קלט — אלה בנית הארץ אשר נחפר ב-1950 ופורסם ע"י פריצ'רד (אהוד נוצר, יריחו, יד בן צבי: ירושלים, עמ' 14).

לעומת זאת מופיע תיאור הארמן החדש במלחמות ספר א', פרק כ"א, במסגרת הכוללת את מפעלי הבניה הרבים של הורדוס, לאחר קרב אקטיאום. הפרק פותח במלילים: "בשנת 15 למלכו", רבר וה נבון במיזוח בוגע ליריחו, שכן ריק או קיבל בתורה את איזור יריחו מידיו אוגוסטוס (קדמוניות היהודים, מלחמות א', ב; ג), ועל כן הנזיה בוטאת שם מיטיבו.

ייתכן, אם כן, שהארמן היישן הוא הארמן שחשף פריצ'רד מזרום לוואדי קלט, והארמן החדש נמצא שני צדי הוואדי, ופירוש הדבר שקייפروس

באותו ביטוי הוא משמש בשלוש מתחן ארבע הזורות של קיפרוס: "...וממעל ליריחו הקים מבצר נשבג בחסנו וככלול בהרו, והודיעו אותו לאמו בקראו אותו בשם קיפروس" (מלחמות א', כ"א, ט). "...ומעל ליריחו בנה גם על שם אמר מקום מצוין במקומות מבטחים ונעים ביתר באכניות שלו, וקרא לו קיפרָס" (קדמוניות היהודים ט'ז, ה; ב). "...והמורדים כבשו את המבצר הנקרא קיפרָס אשר ממול ליריחו" (מלחמות ב', י"ח, ז).

הזורה הרביעה היא החשובה ביותר לעניינו: "...ובעיר יריחו בין מצודה קיפרָס ובין הארמן היישן, הקם המלך ארמן חדש וטויב מן הראשון ונה ממנה למושב וקרא לו על שם שני אהביו" (מלחמות א', כ"א, ד).

היכן קיפרָס?

אם נזהה בבירור את הארמן "הישן-הראשון" ואת "הארמן החדש", נדע גם היכן לחפש את "קיפרָס"!

בשנים האחרונות חוקר ד"ר אהוד נוצר את מכלול הארמונות מיימי הבית השני שנבנו במצרים ואדי קלט. ובין השאר חשף ארמן מפואר ביותר שנבנה משני צדי ואדי קלט. לדעתו, והוא בלי ספק "הארמן החדש", על-שם ממצא המתבעות¹³, ועל-שם הדמיון בין האולס שנחחש בין אולמות המתוادرם בארמן הורדוס בירושלים. (שני הארמונות נקראים "על שם אהביו" — אגריפס וגוגוסטוס — מלחמות א' כ"א א').

נפנה, אם כן, לארמן היישן. רוב החוקרים¹⁴ רואים בארמן היישן את הארמן החשמונאי, שנמצא מIDDEN לוואדי קלט (ארמן זה כוסה בעפר על-ידי הורדוס מאוחר יותר). טענהם היא, שהארמן זה הוא שהוזכר על-ידי יוסף בנימתיותו בתייאור הטבעתו של אריסטובלוס ה-III. ובאשר לחבר יוסף — "הארמן היישן", בודאי התכוון אליו. אבל, סיפור הטבעה אריסטובלוס מופיע בΖΟΡΗ מליה רק בקדמוניות היהודים (ט'ז ג; ג). ובו מופיע הארמן החשמונאי במקום האידוע, ואילו במלחמות (א', כ"ב, ב) מובא הסיפור במציאות. ולא מוזכר כלל הארמן, לעומת זאת, התיאור של ארמן הורדוס שהובא לעיל, ושבו מוחקרים הארמן היישן והחדש. מופיע במלחמות, מכיוון שיוסף בנימתיתו כתב את מלחמות לפני שכabb את קדמוניות היהודים. לא ייחסן שהארמן היישן במלחמות היהודים, לא שיתואר אחר-כך בקדמוניות היהודים!

9. זאב נשלה, לעיל העשרה ז, עמ' 41, ובילוגרפיה נרחבה שם. 10. על יידידות אלכסנדרה-קליאופטרה ראה, למשל, קדמוניות היהודים ט'ז, ג: ה.

11. על מסקנותו של אהוד נוצר, שהאיזור מזרום לוואדי קלט לא הושקה עד תקופה מסוימת — ראה בהערה 8, ושם עמ' 110 והערה 5 שם. ראה עוד 32. 12. ראה בהערה 7 לעיל, ושם עמ' 110 והערה 5 שם. ראה עוד כהערה 8 לעיל, ושם עמ' 31–32.

7. זאת אהוד נוצר, טיקלוני של הורדוס — בחר אב לטיפוס בתיארכנוק. ירושלים בימי בית שני, יד יצחק בן-צבי, תשמ"א, עמ' 111. המחבי קבע שני הארמונות: נבנו בהפרש של 15–20 שנה.

8. אהוד נוצר, ארמונות החורף של מלכי החשמונאים ובית הורדוס בירחו, קדמוניות — רביעון לחקר א"י ועתיקות, מס' 35–26, חישיל', עמ' 32–33.

החשמונאים שיכים לאחד משני המבצרים — תרכס או טאורוס — מקובל).

קיפורס, ממעל ליריחו, הוא, לדעתנו, השם שנתן הורדוס למבצר החשמונאי המשוקם בראש-קרנTEL (שנקרא קודם לכך — דגון).

הhipostimes הממושכים אחורי כבשו של הורדוס לא נשאו עד כה פרי. לדעתנו יש מקום לראות בתול אלעקבה חלק ממכלול ארמונות הורדוס ביריחו, ולא מבצר קטן העומד בפני עצמו, ויתכן שהורדוס חינך את קבורתו במקום הצופה על ארמנוחיו ממעל ליריחו.¹⁴

□

בחפירות של דיר א-זר נזכר רעמאאל רמתיה, בתל אלעקבה, לא נמצא מבנה كبير, אבל דיר נזכר מעיד בעצמו: "בניגוד לפסגת ההר שנמשפה כאמור כמעט בשילוחה, נערך בשטה החחנן רק חפירות בדיקה שפניות, בעיקר בשילויו" — שם, עפ' 59. בהחלט ייתכן שהקבר נבנה במדרגה הנמוכה, שנדרה רק בחולקה, בכלל המפלות.

היתה מצפון למכלול הארמונות, דבר המצביע רק לראש קרנTEL. נראה שהורדוס בנה מחדש את המבצר החשמונאי-לשעבר שנקרא דוקידוגון, ושינה שמו לקיפורס על שם אמי¹⁵. דבר שנזכר בתיאורי יוסף בזימתתיו הממקם את שנייהם ממעל ליריחו (תל אלעקבה נמצא今天 קצת דרומה ליריחו).

אנו מציעים, לפחות, הצעה חדשה ליזהו מבצרו יריחו בימי הורדוס — הצעה שפותחת את שאלת הרודיאן השנייה וקובوها הורדוס, לאור הגרסה הייציבה של 8 סטדיות מיריחו, בקרטוגרפיה היורודים. לפי הצעתנו, השרידים ההרודיאניים בתחום אלעקבה שייכים להורדיאן של קבר הורדוס (בעוד שהשרידים

13. על שימוש השמות החשמוניים על ידי הורדוס ראה לעיל הערה 5, שם עס' 54.

14. על הקשר שבין תל אלעקבה ובין מכלול הארמונות, ראה דיר א. ונזר, קיפורס, קרטוגרפיה — רבעון לחק' א"י ועתיקות, 30–31, חל' י, עס' 54–61.

*

האם עומדת חידת מקום קברו של הורדוס בפני פתרונה?

אהוד נזר

הורדוס מירושלים, בשנת 40 לפני הס'ג'. בכיוון אל אודם ומצדה.

בסדרת האירועים באותו יום גורלי, של הבירית מהירושלים, קרב היה הורדוס לאבד את צבאו לדעת. לאחר שאנו נקלעה אל בין גללי עגללה. אולם, לאחר שהתחזקה רוחו, הצליח לעמוד בקרוב הקשה עם מתיחתו אנטיגונוס ואנשיו, אשר דלקו אחריו. לו הפסיד הורדוס קרב זה, היה מאבד לא ורק את עתידו המדייני אלא אף את חייו. הטראומה אשר נתנסה בה אותו יום, בסביבותיה של הרודיאן. היא, לדעתנו, הסיבה העיקרית אשר בעיטה בחר הורדוס דוקא במקום נירח זה, להקיט בו יד ואחותו קבר.

שאלת הרודיאן השנייה

ממריה של הרודיאן-ירובי (ההרי יחד עם הארמן שלמרגלותיו) — מכלול המשתרע בחכנון אחד על שטח של כ-2000 דונם, וייחדו של ארמן מבצר ההר, בשלבו ייחודי ארמן. מבצר ומגונטן — כל אלה מהווים וקע הולם למקומות אחוזת קברו של

הhipostimes הארכיאולוגיות בהרודיאן, אשר נערכו על ידי הפראנסקנים (1962–1967). על ידי רשות הגנים (1968–1969). ולאחר מכן על ידי (1972–1980), העשירו את אוצרם ידיעות אודוט הآخر הנרחב. השוכן כ-120 קילומטרים מדרום לירושלים, הרודיאן, הנושא את שמו של הורדוס, המלך וביהפעלים, מצוי בטוחה וראייה מירושלים בירת ישראל — העיר אשר שימשה גם בימי של הורדוס כבירת הממלכה.

אין חולק על כך, כי אכן כאן מצוי הרודיאן, המתוארת בפיירות רב בספריו הנודעים של יוסף בן מתתיהו — פעמים בספר מלכות היהודים ופעמים בספר קדמוניות היהודים. לאור כל המידע מן השרידים בשטח, הגלויים והגלוים-למחאה, אין ספק כי האثر הנדרון היה ראוי לשאת את שמו של המלך הבנאי.

לפנינו שרידי מכלול אדריכלי רב הוד והדר, יחיד במינו בתקופתו, מן הבולטים במפעליו של הורדוס. אין גם ספק כי הרודיאן מצוי על תזואי ברכחו של

ד"ר אהוד נזר הוא אדריכל ארכיאולוג, מורה בחוג לארכיאולוגיה באוניברסיטה העברית, ירושלים. ד"ר נזר יסם וניהל חפירות ארכיאולוגיות בהרודיאן המתحتית, בארמונות החורף מיימי בית שני ביריחו ובאתרים נוספים.

המבנה המונומנטלי, מבט למערב. הקורות החוצים את האולם והבورو בסלעיהם הם מן התקופה הביזנטית.
(צילום: זאב דודגון)

של הרודيون התחתי. המבנה מצוי בקצתו המערבי של משטח מלאכוטי, שארכו למעלה מ-300 מטר ורוחבו כ-25 מטר.

תחילת סברנו כי המשטח הארוך שימש מסלול למזרחי טוסים ומרוכבות (היפודרום). וכי הבניין שבקצתו היה מעין תיאטרון קטן לצפיה במרוצים. לאחר מכן התברר לנו כי המסלול צר מדי עבור מרוצי סוסים. וכי הבניין שבקצתו איננו מבנה מגורים כי אם אולם מפואר, מוקף עמודים וגומחות.

העלינו את הסברה כי יתרון שלפנינו מאוואליון — בית קברנו הנעלם של ההורדים. בעקבות רעיון זה, הקדשו במשך שלוש עונות תפורה (1973, 1978, 1980) את מירב מאמצינו לחשיפה מלאיה של הבניין וסביבתו. המבנה המונומנטלי, שנדרלן 14 אקס 5 מ', כלל אולם אחד בלבד — אולם מפואר,

אשר נפתח מרווחה באמצעות חיפוי פרחחים. מצפון למבנה נמצא חדר המדרגות. אשר קישר את בריכת המים והגנים שבסבבו אותה (מכלול הבירכה) עם המבנה המונומנטלי והמסלול. מרווחה לבנייה חפנו תדר גדול, אשר במקורו היה מכוסה בקמרון אבן. מערת הקבר, מכל מקום. לא נתגלחה — לא באולם המפואר ולא בחדרים הסמוכים אליו.

מאיידן. אם נביא בחשבון את קנה-המידה המונומנטלי, שלפעז נבנה האולם והבניין שהקען אותו (קירותיו העדדיים, לדוגמה, עוביים 3 מטרים), ואת מיקומו של הבניין (בריקוק בקצת המסלול, אך נחות מכל יתר עברי) — הרי אין לראות בו אולם

מלך וביהמוף. את ארמון מבצר-ההר ניתן היה לזרום בעבר, כמו בהוהה, ממרחקים. ואך מירושלים. גורם אשר בודאי נלקח בחשבון בעת בחירת המקום.

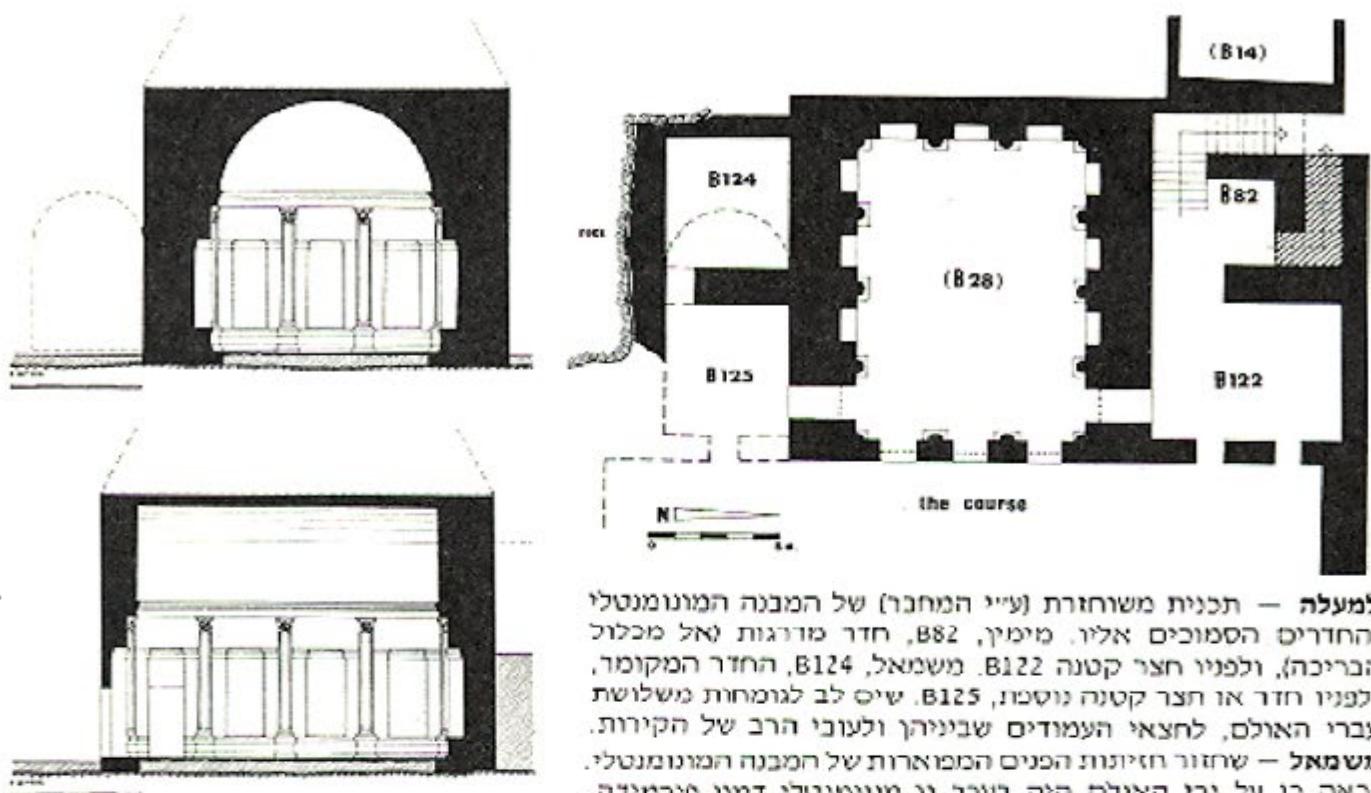
בכתבי יוסף בן-יוחנן (מלחמות היהודים א', כ"א, י') נזכר פעמיים אחד ויחידה קומה של הרודيون שנייה, המצויה "אל מול ערב". אני מטיל ספק ב מהימנות ידיעה זו. הרודيون השנייה אכןה נוכרה כל כך בקטוע המקביל, והזהיב-מטעת. המזוי בקדמוויות היהודים (ט"ז 323-325).

ההורדים שנייה לא נוכרה גט במקורות ההיסטוריה האחרים. המוכרים את הרודין מההורדים הסמוכה אל בית-לחם, והזופה אל עבר מדבר יהודה. אפשר להבחין בהרי עכו הירדן, הרי מואב, ואולי אף נתקוון בספר בציינו "אל מול ערב".

אם אכן הייתה הרודין שנייה, אשר נשאה אף היא את שמו של המלך ובها הוא נקבר, מוזע לא צינה עובדה חשוכה זו בהקשר לתיאור הלוייתו המפוארת של המלך מירוחו אל מקום קבורי? נראה, על כן, כי טעות ספרותית נפלה, משום מה, בעת שהועתקו או חורגו מלחמות היהודים — וההורדים הייתה ונשارة אחת.

חידת המבנה המונומנטלי

בעונת החפירות הראשונה בהרודין התחתית (1972), התחלנו בחשיפת מבנה המציג מדרונות-מזרחה לבירכת המים הגדולה — הבריכה המהווה את לבה

למעלה – תכניות משוחזרות (עדיי המחברו) של המבנה המונומנטלי והחדוריים הסמוכים אליו. מימין, 882, חדר מדורגות (אל מכילו הרכינה), ולפיו חצר קטנה B122. משמאלו, B124, החדר המקומר, ולפניו חדר או חצר קטנה נטفة, B125. שיס לב לגופחות משלשות עברית האולם, לחצאי העמודים שביניהם ולבוכי הרוב של הקירות. **משIMAL** – שזרור חזיותו הכנים המכפראות של המבנה המונומנטלי. נראה כי אל גבי האולק הייתה בערך גם פונומנטלי דמיוני מרכזיה.

בשיקחה, מאבני גזota קשות. ברוחמה לאבניים במטפולות
שמצאנו בקיז' הגרוד.

חשפעו אבויים מעוטרות בדגמים צמחיים האופיניים לסגנון חקופתו של הורדוס. אבני גויה אלו כבדות במיוחד (משקלן לעתים למללה מטען אחד). וכבודאי לא טולטלו מרחק רב. יש לציין כי כל יתר המבנים בהרודיון, במידה שנבנו באבני גויה.

לכן, אני סבור כי בסביבות המבנה הכוונומנטלי והכנסייה שנתגלחה מדורנו, מסתהו מקום קברו של הרודוס — מערה קבר אשר על גביה, או לפניה, ניצב מבנה מפואר, אשר אבניו נלקחו לשם בניית הכנסייה. אני תקווה כי עם המשך העבודה, בקרוב, נצליח לחשוף את מערכת הקבר, אשר אותה — כמובן

מאליז'ו – לא ניתן היה להזין ממקומה. מאידן, קלושים הופיעו לנצח וו' החומרה. מן השירדים שנחשפו עד כה, לפרטנו כי התושבים הביאו חדרו לתוך כל מבנה הרוס כמו גם לבנייה המונומנטלי ולחרדיים שלידיהם והתיישבו בתוכו לאחר פינוי ההריסות. בדרכו זו בנוויאו בונראויים אל טבר מאעם הגבר המשוחררת.

מחשבות על אופיו של גבר הורודוס ...

כמנהג המלכים ובעלי האמצעים בני התקופה של הורדוס. גם הורדוס הclin לעצמו. עוד בימי חייו, את אחותם קברו. קבורה בהן ארמון מבעזריה, אשר שימש ברובו ארמון מגוריים. היה נוגדתו, לעניות רעתי, את עקרונות הדת היהודית. מאידך, בעיר התחתיות, בין גנים ושתלים פוחזים, יכול היה המלך להקים לעצמו אחותם קבוע שילמה בלי כל קושי.

טקסים, ספרייה, נימפאוום, או כל חוכן אחר מבחן החכמים האופיניים למכלול ארmeno של הורדוס. אני מניה זאת על רקע הכרתנו את ארמנוחיו האחרים – ביריהו, בקיפורוס, במצדה, ואחת הבנייניות האחרונות שבהרודיאו-ירבתני. ייתכן כי למבנה המונומנטלי היה גג מונומנטלי, אולי בדומה ליד אבשלום או לקבר זכריה בירושלים. בזון האולם נמצאה אמנים מערכת חזיתות בקיר, שרידיו מערכת צינורות. אשר יכולת לרמז על שימושו של הבניין כנימפאוום. אך אין לי ספק כי מערכת זו אינה שיכת לשלב הבונייה המקורי של הבניין.

כנסייה ביזנטית שלישית

בסוף קיץ 1980, ממש עם השלמת החסית הבניין המונומנטלי וסביבתו, נחקלו במלואו של אبني גזית, שנותה בטיבן מן האבני אשר מהן נבנה המבנה המונומנטלי: מפולח של אבני גודלות מאבן גיר קשה, מסותחות בקפדיות. עם שוליות מדיקיס וויז בולט קמעה. אחת מן האבניים כאן – חלק מאפריו דורי – הייתה מעוטרת ברומהلسגן המערט קבועים מפוארים שונים בירושלים. מימי הבית השני סברנו כי אבני אלו נפלו מחזית מפוארת טמונה. חזית אשר עשויה הייתה לפחות כבropy ישן, הונגרון.

בסטור תשמ"א (סוף 1980) חזנו לחפור ולהפעתנו הגדולה, לא חשבנו כאן מבנה הרודיאני מפואר כי אם נסיפה ביזנטית – השלישית במניין הכנסיות מתוקופה זו, אשר חשבנו במהלך עבודתנו בהרודיאן החתית. השתרבר כי נסיפה זו נבנתה,

הכוסייה הביזנטית אשר נ גילתה מזרום למכונה המונומנטלי ובנויות ברוי בה מאבנים הרומייאניות בשימוש שני.

מצדה, הורקניה, קיפרוס, או אחר אחר בסביבות ים המלח שאינו מוכר עדין לארכיאולוגים. זאת, אף כאן החקירה הרודינית שנייה. אולם, כבר עמדותיו על חלק מן הסיבות הפוסלות, לדעתו, אפשרות כוותה, ועל הגורמים המצביעים על הרודינן שליד בית-ילחם סמוך הסביר בזיהור למקומם אחותה הקבר.

אם יסתהר, כי קברו של הורדוס אכן מצוי בסביבות המבנה המונומנטלן, יש לזכור כי מחקר הרודינון-דכתי נמצא למעשה במחילת דרכו, וכי ניתן בכבר ביום לעזין מספר מקומות טנטטיביים סבירים להימשך אחותה הקבר, על מדרונות ההר או בסביבות העיר התחתית.

הניטין לאחר קבורה את קבשו של הורדוס. בשנייה האחרונות בראשותו של כותב שורות אלה, הינו תוצאה של נילוי המבנה המונומנטלי בהידרוני התחתית, ולא חלק מתוך חיפוש מהوشך אשר אכן מותיר אחורי אף נקורה אפשרית שלא נבדקה. ב-

לרגע, שטנלים הנה אשלי יואל בז'ניין בדבר מיקום רקבר בשל אלעקה (קפרוס), לא מזאנו כל סימוכין בחסירות הארכיאולוגיות עירנו במקומם. מבחינת האיכות הארכיאלית, מהגרת קופוס ביג-ג' דיזוט אוחזת "אחותה" בהרודין הידועות, אך באופןו "האדוטן היבשן" בידתו נקבעו יוסי' ביטנתונו לאירוע החטמונאותם. או לארכומו הראשו וטחן שלושה של הוידוט ביריתו, איטוי רלוות, לעניהם רציחן לושא קברו של הורדוס. לא רק בשל החוקרים חממיידיעת דבר זהה על קיפרוס עם הלאעקה. אלא שם הסבגא הסטרטוגרפי בקיפורס תואם את היחס לנו מן המלצות — כמו תרבותה עצהן ביריתו הינה וידוט המכירקל של נפתהה של קיפריס. עדם הסיד היגול הטעיה היהירה שלא נפתחה עצהן ביריתו הינה וידוט המכירקל של טרכס והארידוס שהרי פומזרם.

קשר אדריליא-פונקציוני בין קיפרוס לבין מכלול הארכומנות כיריתו, כפי שמצוירים אשלי ובז'ניין, הוא עקי. ומכל מוקם אכן נומר בשום פנים כנוך הקשר האטי'ן הארכאולוגי שבין הרודינון-הערית'ית וארכמי'ן מבצר ההר) והרודינון-הערית'ית, המהווים ככליל אחד ואחד.

בדומה לכמה מן הקברים המצוים בפרטה (המכילים בצד מערת קבר גם אולם טركליין. חצר עמודים ועוד). נראה לנו כי בס בהרודין כלל אחותה הקבר מסוף מרכיבים: את המבנה המונומנטלי — טركליין ואולי אף מסד ווניג'מעבה; את הקבר עצמו; ואולי גם מרכיבים נוספים שעדיין לא נחשפו.

מסלול הלוייתו של הורדוס הוכתב על ידי מקרים הפטירה מהר, ומקומה של אחותה הקבר מאיין. אין לחת, שכן, השומת לב מרובה מדי לשיבושים במרחף אשר מצין יוסי' בנטופתיהו בספריו השונים. ייחן שהבלק מן המקורות מצין המרחק לא אץ אורקי הדריך של אורה הועבר הגופה (מיריחו). אלא את אורך המסלול שלו יעד בימי חייו.

רכיס עדין סבירים כי קבשו של הורדוס והחבא במתחם רב (כדומה לקברי הפירמידות שבמצרים, לדוגמה). כתועאה מן הפרוניה אשר ממנה סבל הורדוס, לכארה, אין לך. בimentijs, כל אהייה במציאות.

קבורה מותחנת לא הייתה סגנון קבורה שכיח בארץ-ישראל בימי החשמונאים, בסוף ימי בית שני ובתקופה שלakhoria (קברי בית שעדים, להונגה). הקברים בתקופות אלו עמדו לרשות בני המשפחה, אשר יכולו להמשיך ולהיקבר בחוכם. כמו גם גס לבוא אליהם ולפקוד את מותיהם.

הנני מעלה בספק גם את עצם האפשרות של

ועל מיקומו

כל עוד לא יתגלה מקום הקבר הנעלם, אפשר אמן להעלות הצעות רבות אחרות כמו מכורר, בניין-קבר מותחכם ונעלם, בימיו של הורדוס, מבלוי שהסוד ידולף החוצה. הורדוס, כפי שהוא מוכר לנו, היה ריאליסט, וכבודאי ידע כי לא יצליח לנמנע פגיעה בדורון בקברו, לאחר מותו.